

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Még egyszer a permi accusativusról

The author surveys the development of accusative forms in Permic in terms of a critical assessment of the literature.

1. Az uráli/finnugor nyelvek többesjeleivel az utóbbi években több írásomban is foglalkoztam (Rédei 1981a: 210–219, 1981b: 97–105; 1996: 260–264). Honti László kollégám ennek a témának szinte könyvterjedelmű tanulmányt szentelt (1997: 1–126). A dolog természetéből következően tudományos eszmecsere folytattunk egymással. Véleményünk a lényegi egyezéseken túl több ponton eltér egymástól. Ezekbe a kérdésekbe itt és most nem óhajtok belebocsátkozni.

Honti László említett dolgozatában (1997: 79–82) és az Accusativus a permi nyelvekben (Honti 2000: 140–146) című cikkemre írott válaszában (Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? 2003: 76–83) a PU **t* többesjel folytatóihoz sorolja a zürj. *te/de*, ózürj. *di*, votj. *ti/di* accusativusragokat is. Minthogy Honti gondolatmenetét, pontosabban bizonyító eljárását Emel'janovra és Serebrennikovra hivatkozva tárja elénk, én is illőnek és indokoltnak gondolom, ha a fenti accusativusi elemek eredeztetésére vonatkozó nézetüket, ill. annak sommázatát itt idézem. Emel'janov: „В вот. языке, как и в черем., можно находить также следы и ф.-уг. суффикса мн. ч. -*t*, FgrSpr. 58, а именно в форме винительного пад. мн. числа имен в Г. наречии: *iž* овечка - *ižjost utt'sasko*” [’a juhokat keresem’] (Emel'janov 1927: 127); „Когда-то в пермских яках было *m*-овое множественное число например, коми-зыр. *kerkat* ’дома’ *vōrət* ’леса’ и т.д. формы винительного падежа множественного числа могли предположительно звучать как *kerkate*, *vorəte* [vōrəte]” (Serebrennikov 1963: 42).

Mielőtt ezen állítások megítéléséhez fognánk, a szakirodalom és a permi accusativusról írott saját cikkem (Rédei 2000: 140–146) alapján röviden, szinte csupán utalásszerűen bemutatom a permi accusativusi alakokat: a) zürjén: abszolút (határozatlan) névragozás: \emptyset (határozatlan tárgy), *es* (határozott tárgy). Az *e* PU **m* accusativusra vezethető vissza (**m* > PP **e* > zürj. *e*, votj. *e*), az

s determinatív szerepű Px3Sg. b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás. Az idetartozó alakok közül csak az egyes szám 2. személyű *te/de*, ózürj. *dī* és egyes szám 3. személyű *se* alakokról szólok. Ezek *t*, *d* eleme az egyes szám 2. személyű *t*, *d*, valamint a 3. személyű *s* birtokos személyjellel azonos (a ragvégi *e* az **m* lekopása után vált accusativusraggá). – Votják: a) abszolút (határozatlan) névragozás: (egyes szám) \emptyset (határozatlan tárgy), *e* (ritkán), *ez*, *jez*. A határozatlan tárgy kifejezésére a többes számban is \emptyset morféma szolgál: *šuteckom dirja užašjos krasnoj ugolokijn gazetjos, žurnaljos ližžo* 'pihenés alatt a dolgozók a vörös sarokban újságokat, folyóiratokat olvasnak' (Gramm. 1962: 94); (többes szám) határozott tárgy: É Besz, Középső (egy része) *tī/tā*, *dī/dā*, D, Középső (déli része) *iz*, *āz*.

Az *e*, *ez*, *jez* eredetére vonatkozóan l. a zürj. *es* alatt mondottakat. A *tī/tā*, *dī/dā* látszólag a többes szám 2. személyű birtokos személyjellel azonos, pl. *valdī* 'a ti lovatok', *kaliktī* 'a ti népetek' (eredetéről alább lesz szó). Az *iz*, *āz* accusativusrag az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelből keletkezett, pl. *valez* 'az ő lova', *niłiz* 'az ő leánya'. b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás: Acc.: egyes szám 1. *me*, 2. *te/de*, 3. *se/ze* stb. Ezek birtokos személyjel *m*, *t/d*, *s/z* + accusativusrag kapcsolatából keletkeztek (vö. zürjén).

2. Honti tévedésének egyik forrása Emel'janov helytelen preszuppozíciója, miszerint a votj. *tī/tā* stb. a PU/PFU **t* többesjelből származik. A permi nyelvek anyaga alapján a votj. *tī/tā*, *dī/dā* többes accusativusragok hangalakilag a többes birtokos személyjelekkel mutatnak egyezést (*valdī* 'lovatok', *kaliktī* 'népetek', *valjostī* 'lovaitok', *kalikjostī* 'népeitek'. Ez az egyezés azonban csupán látszat. Köztudott ugyanis, hogy determinatív szerepben a permi nyelvekben az egyes szám 2. és 3. személyű birtokos személyjelek használatosak. Ugyanígy van más nyelvekben is (pl. obi-ugor nyelvek). Tudjuk, hogy az *e* magánhangzót tartalmazó votják szuffixumok magánhangzója a többes számban az esetek többségében – olykor az egyes számban is – *i* hangra változik. Pl.: *vale* 'lovam', *valed* 'lovad' (*niłi* 'leányom', *niłid* 'leányod') – *valmi* 'lovunk', *valdī* 'lovatok', *valjosī* 'lovaim', *valjosid* 'lovaidd', *valjosmi* 'lovaink', *valjostī* 'lovaitok'; *gurte* 'a faluba' – *gurtjosī* 'a falvakba'; *valen* 'lóval' – *valjosin* 'lovakkal'. Vö. még *min-* 'megy': jövő idő többes szám *minom(i)*, *minodi*, *minozi* (~ zürj. P *munam(e)*, *munate*, *munase*). A példák számát tovább növelhetnénk. Ennek alapján valószínűnek gondolom, hogy a votj. *tī/tā*, *dī/dā* többes accusativusragok az egyes számú *te/de* accusativusrag többes számi allomorfjai (*jostī*, *ostī* stb). A D és Középső (déli része) nyelvjárásokban *iz/āz* a határozott tárgyeset ragja, amely ugyancsak a *jos/os* többesjel után fordul elő. Ez az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelre vezethető vissza. Következésképpen velejéig elhibázott a *tī/tā* stb. tárgyjelölőket a *jos/os* + *tī/tā* szerkezetből kiszakítva többesjelnek tekinteni. A *tī/tā* többesi accusativus, de csak ebben a morfológiai szerkezetben az.

A zürj. *te/de* többes accusativusszá való előléptetése a közismerten hipotézisgyártó, bár egyébként kiváló finnugrista, B. A. Serebrennikovtól származik (l. a fenti idézetet tőle). Serebrennikov a nominativusi *kerkat* 'дома', *võræt* 'леса' és accusativusi *kerkate*, *võræte* alakokat csillag nélkül közli. Tőlem rakhatott volna akárhány csillagot is eléjük, ezen adatok valóságereje általuk semmit sem nőtt volna. Serebrennikov azzal bizonyít, amit bizonyítania kellene, ti. a **t* többesjel őspერი kori meglétét. A PU **t* többesjel nyomai azonban a permi nyelvekben nem mutathatók ki. Ezzel persze nem állítom azt, hogy a korai őspermiben nem lehetett meg a **t*, de nem bizonyítható, ezért e feltevés az üres hipotézisek világába sorolható. A Serebrennikov által rekonstruált *kerkate* és *võræte* mai zürjén folytatói *kerkate*, *verte*. Ám ezek sohasem jelenthettek 'házakat', 'erdõket', hanem 'házadat, a házat', *verte* 'erdõdet, az erdõt'. A zürj. *te/de* (és persze a 3. személyű *se* is) kizárólag egyes számú birtokos személyjeles, ill. határozott tárgyra utal. Ezen morfémáknak többes accusativusi értelme csupán a *jas*, *jez*, *ez* stb. többesjelek után lehet. A permi accusativusról írott dolgozatom, továbbá a zürjén nyelvatanok, szövegpublikációk példái egytől egyig az itt mondottakat tanúsítják akár szövegkörnyezettel – ám hozzáértõ permista számára – akár szövegkörnyezetből kiragadva is a *te/de* a *jas* stb. többes szám jele nélkül csak egyes számú tárgyat jelölhet. Ily módon – persze a birtokos személyjelezéssel való rokonsága miatt is – képtelenség azt feltenni, hogy a zürj. *te* stb. a PU **t* többesjel folytatója volna.

3. Külön kell szólnunk ózürj. *dj* accusativusráról: ez többes számú személyes névmások (többes genitivusi tő) és a *jas* többesjel után fordul elő: ózürj. *mijandj* 'minket', *tijandj* 'titeket', *uzemjazdj* 'az elhunytakat'. Hangsúlyozni szeretném itt is, hogy nem a *dj*, hanem az előtte álló többesi névmástő vagy a többesjel utal a többes számra (a *dj* elemről lentebb még lesz szó). Egyes északi nyelvjárásokban személyes névmásokban és a *jez* többesjel után ugyanebben a pozícióban a *te/de*, azaz az egyes számú tárgyat jelölő Px2Sg fordul elő ebben a szerepben: I *mijante* 'minket', *tijante* 'titeket', Ud *ošjezde viavni munini* 'medvéket ölni mentek' (Rédei 2000: 141, 143).

Csúcs Sándor (2003: 54–62) a votj. *tj*, ózürj. *dj*, zürj. *te/te/de* tárgyragot **te*/**tj* alakban rekonstruálja és Honti nyomán a PU **t* többesjelre vezeti vissza. Úgy vélekedik, hogy a *te/tj* „csak többes számban volt használatos” (57). Csúcs állítása több tévedést is tartalmaz. A két formát nem szabad egymással összekeverni: a *te/de*, *te* a zürjénben egyes és (többesjel után) többes számi tárgyat jelölhet, de csak a zürjénben, a *tj/dj* a votjában többesi tárgyat jelöl és csak a többes szám után állhat. A kettő (zürjén + votják) csak eredetükre nézve függenek össze egymással (l. fentebb). Az ózürj. *dj* összekapcsolható a votj. *tj/dj* formával. Ennek megértéséhez röviden fel kell vázolnunk a korai őspერი birtokos személyjelezést a zürj. *jas* ~ votj. *jos*, *os* többesjel létrejötté előtt. Két közeli rokon nyelv

esetében ez a belső rekonstrukció módszerével nem ütközik nehézségekbe. Az egyszerűség kedvéért csupán a 2. személyű alakokkal foglalkozom. Tehát: **vōlid* 'lovad' → z. *velid*, votj. *valed* (de *niġid* 'leányod'); **vōldi* 'lovak' → z. **veldi*, votj. *valdi*; **vōlnid* 'lovaik' → →z. *velnid*, votj. **valnid*; **vōlnidi* (< -dik) 'lovak' → z. **velnidi*, votj. **valnidi*. Az új többesjel (*jōs* > z. *jas*, *jez*, *ez* stb., votj. *jos*, *os*) kialakulása után ez a rendszer felbomlott és a következő paradigmatorok jöttek létre: z. *velid*, votj. *valed* 'lovad' (*niġid* 'leányod') – z. *velnid*, votj. *valdi* 'lovak'; z. *veljasid*, votj. *valjosid* 'lovaik' – z. *veljasnid*, votj. *valjostj* 'lovak'. A paradigmator bizonyos tagjai a nyelvből eltűntek: zürj. **veldi* (∅), votj. **valnid* (∅), z. **velnidi* (∅), votj. **valnidi*.

Ily módon világossá válik számunkra, hogy az ózürj. *mijandi*, *tijandi*, *užem-jazdi* -*di* eleme ennek a régebbi paradigmarendszernek a maradványa. Accusativusi (határozott tárgyat jelölő) funkciója többesi tövekhez járulva a Px2Sg. alakból (*te/de* > *tj/di*) jól megérthető (l. még alább).

A votj. *iz/iz* (D, Középső déli része) accusativusrag determinatív funkción keresztül a Px3Sg alakból eredeztethető (l. fentebb). Csúcs (i. m. 56) szerint ez az accusativusi *ez* alakváltozata. Az *ez* \sim *iz* hangtani viszony éppenséggel elképzelhető volna. De ennek a magyarázatnak két nehézsége is van. 1) az *iz/iz* a *tj/tā* alakhoz hasonlóan csak Px lehet; 2) ennél súlyosabban esik a latba az a tény, hogy az accusativusi *ez*-nek a birtokos személyjelezésben *ze/se* (egyreszámú tárgy, Px3Sg), *zes/ses* (többes számú tárgy, Px3Pl) alakjai vannak. Az accusativusi *ez* Csúcs által posztulált *iz* változatát a votják nyelvtanok nem ismerik.

Mind a votj. *iz*, mind pedig a *tj/tā* eredete csak a birtokos személyjelek és a determinálás összefüggésében tárgyalható és fejthető meg. A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy Csúcsnak sem sikerült a votj. *tj/tā*, *di/dā* alakokat a PU **t* többesjelből megmagyaráznia.

4. Sajnálom, hogy Honti László kollégám beleesett a B. A. Serebrennikov által nolens-volens állított csapdába. Nem a mindenáron való vitatkozás ingere készítetett a válaszcikk megírására, hanem a tudományos igazság keresése és feltárása. Kár volna a kutatást és a kutatókat Emel'janov és Serebrennikov maga korában is idejétmúlt, valószínűtlen hipotézisével félrevezetni.

Postscriptum

Jelen dolgozatom elkészülte után jelent meg Csúcs Sándornak „A votják tárgyról” című cikke (2003b: 126–136), ily módon ennek eredményeit ezen cikk írásakor már nem tudtam figyelembe venni. Mondattani elemzéseivel és végkövetkeztetéseivel egyetértek, így azokra nem térek ki. Ellenvetéseim – miként fenti dolgozatomban is – bizonyos morfológiai kérdések magyarázatára vonatkoznak.

Ezeket persze Csúcs, minthogy cikkem később íródott, még nem ismerhette meg. Észrevételeim:

1) 126–127. l.: „Az *-ez/-iz* rag [vagyis a tárgyrag] alakilag megegyezik a gyakran determinánsként használt egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal” (126). Ez nem egészen így van. A korábbi szakirodalom alapján én azt a nézetet fogadtam el és fejlesztettem tovább, hogy a votj. *-ez* ~ zürj. *-es* tárgyrag *e/e* elemében PU **-m* accusativusrag enyészett el (Wichmann 1923–1924: 159kk.; Uotila 1933: 220–221; Rédei 1988: 382–383, 2000: 140kk.) Az *iz/âz* elemű tárgyrag ugyan az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel azonos, de ez csak az *os/jos* töbesjel után fordulhat elő (l. fentebb). Accusativusi szerepben a votják nyelvtanok és szövegközlemények szerint egyes számban csak az *ez* lehetséges, az *iz* soha. Egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel bizonyos tótípusokban az *ez* mellett és/vagy helyett *iz* áll: *valez* ’lova’, de: *niłiz* ’leánya’, *luliz* ’lelke’ (Gramm. 1962: 82). Ez a sajátos, ám logikus disztribúció az oka annak, hogy egyesek a két morfémát – az accusativust és a birtokos személyjelet összekeverik. Tehát: Px3Sg *-ez/-iz*, AccSg *-ez*, AccPl (*-os/-jos* töbesjel után) *-ti/-tâ*, *-iz/-âz*.

2. 132: „A *-ti* ragos alak csak a töbesjel után fordul elő... Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy ez a rag történetileg az eredeti többes tárgyrag folytatója.” Ennek a vélekedésnek velejéig elhibázott voltát fentebb (2–4.) részletekbe menően tárgyalom.

Irodalom

- Csúcs Sándor (2003a), A tárgy a permí nyelvekben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely III. Uráli TÁRGYaló. 2002. január 10–12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 54–62.
- Csúcs Sándor (2003b), A votják tárgyról. NyK 100: 126–136.
- Emel’janov, A. I. [Емельянов, А. И.] (1927), Грамматика вотяцкого языка. Ленинград.
- Gramm 1962 = [Перевошиков, П. Н.] (гл. ред.) (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Ижевск
- Honti László (1997), Numerusprobleme. FUF 54: 1–126.
- Honti László (2003), Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely III. Uráli TÁRGYaló. 2002. január 10–12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–83.
- Rédei Károly (1981a), Monikon tunnuksset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä. CIFU VI. 6: 210–219.
- Rédei Károly (1981b), Többesjelek a PU–PFU alapnyelvben. NyK 83: 97–105.

- Rédei Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Rédei Károly (1996), A protouráli *t többesjel eredete. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. JATE, Szeged. 260–264.
- Rédei Károly (2000), Accusativus a permi nyelvekben (A PU *t többesjel kérdéséhez) NyK 97: 140–146.
- Rédei Károly (2001), Der Akkusativ in den permischen Sprachen (Zur Frage des PU Pluralsuffixes *t. FUM 23: 149–155.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Издво. Академии Наук СССР, Москва.
- Uotila, T. E. 1933, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), Zur permischen Grammatik. FUF 16: 146–163.

*

* *

Jancsó Katalin 1976 februárjában került a Nyelvtudományi Intézet uráli (finnugor nyelvek) osztályára gépírói beosztásban. Ezenkívül közreműködött az Új Magyar Tájszótár munkálataiban is. Hamarosan beletanult a finnugor osztályon készülő UEW etimológiai szócikkeinek gépelésébe, nyomda alá készítésébe. Nem feladatomban, hogy az 1976-tól eltelt időben az intézetben végzett munkájáról szóljak. Jancsó Katalin 1976-tól kezdődően mind a mai napig végezte és végzi a magyar, angol, német és orosz nyelvű cikkeim és könyveim gépelését. Nem kell hangsúlyozni, hogy milyen nehéz a finnugor és egyéb nyelvi adatokat tartalmazó dolgozatokat nyomdakész formába önteni. Jancsó Katalin ezt a munkát mindenkor igényesen és magas színvonalon teljesítette. Kedves Katika! Sok éves fáradságos, színvonalas és hűséges munkádért e helyen fejezem ki őszinte hálámat. Remélem, hogy együttműködésünk ezután is folytatódni fog. Ennek reményében köszönet eddigi együttműködésünkért.

Rédei Károly